

EKOLOGIK MUAMMOLARNING IJTIMOY-MADANIY JIHATLARI VA GLOBAL XAVFSIZLIK STRATEGIYALARI

Shamenova Dilnoza Olmosbekovna

Toshkent kimyo-texnologiya instituti

Djamilova Latofat Amonovna

Toshkent sh. FVVBB o'quv markazi

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy ekologik inqirozlarning fundamental asosi sifatida ijtimoiy-madaniy omillar, iste'molchilik madaniyati va ijtimoiy xulq-atvor stereotiplari tadqiq etilgan. Global iqlim o'zgarishi, resurslar taqchilligi va ekologik migratsiya jarayonlarining xalqaro xavfsizlik arxitekturasiga ta'siri tizimli tahlil qilingan. Tadqiqot davomida insoniyatning ekologik ongi shakllanish dinamikasi hamda turli sivilizatsiyalarning tabiatga bo'lgan munosabati qiyosiy o'rganilgan. Maqolada xalqaro hamjamiyat tomonidan qabul qilinayotgan global xavfsizlik strategiyalari (jumladan, Parij bitimi va BMT Barqaror rivojlanish maqsadlari) samaradorligini oshirish uchun ekologik etika va "yashil madaniyat"ni ijtimoiy institutlar orqali integratsiya qilish mexanizmlari ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *Sanoat ekologiyasi, Ijtimoiy-madaniy aspekt, Global xavfsizlik strategiyasi, Ekologik ong, Iste'molchilik jamiyati, Ekologik migratsiya, Yashil iqtisodiyot, Barqaror rivojlanish.*

KIRISH (INTRODUCTION)

XXI asrga kelib insoniyat texnologik taraqqiyotning eng yuqori cho'qqisiga erishgan bo'lsa-da, global ekologik halokat yoqasiga kelib qoldi. Bugungi kunda ekologik muammolar faqatgina texnik, biologik yoki geologik xarakterga ega bo'lmay, balki chuqur ijtimoiy va madaniy ildizlarga egadir. Atrof-muhitning ifloslanishi, bioxilmaxillikning kamayishi va antropogen bosimning ortishi — bu jamiyatda hukmron bo'lgan ijtimoiy-madaniy qadriyatlar va noto'g'ri shakllangan iste'molchilik munosabatlarining to'g'ridan-to'g'ri natijasidir.

Shu bilan birga, ekologik inqiroz global xavfsizlik tushunchasini ham butunlay o'zgartirib yubordi. Klassik harbiy xavfsizlik tushunchasi o'rnini endilikda oziq-ovqat xavfsizligi, suv taqchilligi, ekologik qochqinlar oqimi va resurslar uchun kurash kabi yangi geosiyosiy tahdidlar egallamoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ekologik nazorat to'g'risida"gi Qonuni va sohadagi davlat strategiyalarida ham aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish milliy xavfsizlikning ajralmas bo'lagi sifatida e'tirof etilgan. Shundan kelib chiqib, ushbu ilmiy maqolada ekologik tahdidlarning ijtimoiy-madaniy determinatorlari o'rganilib, global darajadagi strategik yechimlar tahlil etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Ekologik muammolarning ijtimoiy-madaniy jihatlarini falsafiy va sotsiologik nuqtai nazardan o'rganish o'tgan asrning ikkinchi yarmidan, ya'ni "Rim klubi" (Club of Rome) hisobotlari e'lon qilingandan boshlab jadallashdi. Insoniyat madaniyatidagi cheksiz

iste'mol intilishlari cheklangan sayyora resurslari bilan to'qnashishi va uning sotsial oqibatlari ilmiy doiralarda keng muhokama qilinmoqda.

Zamonaviy dunyoda ekologik risklar ijtimoiy sinf yoki geografik chegaralarni tan olmasligini, u global xavfsizlikka transmilliy tahdid ekanligini sotsiologik modellar yaqqol ko'rsatib beradi. Mahalliy tadqiqotchilardan shuni ta'kidlash lozimki, Markaziy Osiyodagi Orol fojiasining ijtimoiy-psixologik va madaniy oqibatlari o'rganilgan bo'lib, unda mintaqa aholisining yashash tarzi buzilishi global barqarorlikka raxna solishi bayon etilgan. Biroq, zamonaviy axborot jamiyatida ekologik ongni manipulyatsiya qilish va "Greenwashing" (soxta yashil marketing) muammolari ijtimoiy-madaniy nuqtai nazardan hali tizimli tadqiq etilmagan.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Ushbu maqolada tizimli va qiyosiy tahlil, ijtimoiy prognozlash, aksiologik (qadriyatga asoslangan) yondashuv hamda statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Jamiyatning ekologik yuklamasini va uning ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan bog'liqligini matematik modellashtirish uchun xalqaro miqyosda tan olingan $I = P \times A \times T$ tenglamasidan foydalanildi:

$$I = P \times A \times T$$

Bu yerda: I (Impact) – insoniyat faoliyatining atrof-muhitga ko'rsatadigan umumiy salbiy ta'siri (ekologik yuklama); P (Population) – aholi soni; A (Affluence) – farovonlik darajasi yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol hajmi (ijtimoiy-madaniy omil); T (Technology) – ishlab chiqarishda qo'llaniladigan texnologiyalarning ekologiklik darajasi. Ushbu model orqali iste'mol madaniyatining (A omili) o'zgarishi global xavfsizlikka qanday ta'sir ko'rsatishi ijtimoiy modellashtirildi.

EKOLOGIK INQIROZNING IJTIMOY-MADANIY DETALIZATSIYASI

Ekologik muammolarning bosh sababi sifatida sivilizatsiyamizda shakllangan "antropotsentrik" madaniy paradigma hisoblanadi. Bu qarashga ko'ra, inson tabiatning mutloq hukmdori bo'lib, atrof-muhit faqat resurs manbai bo'lib xizmat qiladi. Bunday madaniyat global miqyosda "iste'molchilik jamiyati" (consumer society) shakllanishiga olib keldi. Ijtimoiy nufuz va muvaffaqiyat ko'rsatkichi ko'p moddiy boylik va resurslarni iste'mol qilish bilan o'lchanadigan bo'ldi.

Ushbu ijtimoiy-madaniy omillar sababli yuzaga kelayotgan va global xavfsizlikka bevosita tahdid solayotgan ko'rsatkichlar tahlili quyida keltirildi:

Jadval 1. Ekologik muammolarning ijtimoiy-madaniy oqibatlari va xavfsizlik dinamikasi

Ekologik muammo turi	Ijtimoiy-madaniy sababi	Global xavfsizlikka tahdid darajasi	Yillik oqibatlar va statistika (Global)	Strategik qarshi chora
Iqlim o'zgarishi va Isish	Cheksiz moddiy ishlab chiqarish va qazilma yoqilg'i madaniyati.	Yuqori (Xalqaro krizis)	Yiliga 21.5 mln nafar yangi ekologik qochqinlar.	Dekarbonizatsiya, yashil energetika madaniyatiga o'tish.
Chuchuk	suv Suv	Kritik	2.4 mlrd aholi	Gidro-

taqchilligi	resurslaridan samarasiz va isrofkorona foydalanish odatları.	(Mintaqaviy urushlar xavfi)	toza ichimlik suviga muhtoj.	diplomatiya va suvni tejash madaniyatini shakllantirish.
Chiqindilar inqirozi	"Bir martalik" buyumlar madaniyati va plastik iste'moli.	O'rta-yuqori (Ekologik degradatsiya)	Dunyo bo'yicha yiliga 2 mlrd tonnadan ortiq qattiq maishiy chiqindi.	"Zero Waste" (Nol chiqindi) konsepsiyasini ijtimoiy joriy etish.

Rivojlanayotgan va rivojlangan davlatlar o'rtasidagi "ekologik tengsizlik" ham madaniy ziddiyatlarni keltirib chiqarmoqda. Rivojlangan davlatlar global ekologik yuklamaning asosiy qismini yuzaga keltirayotgan bo'lsa, uning achchiq oqibatlarini (qurg'oqchilik, ochlik) asosan qashshoq va ekologik madaniyati transformatsiyaga uchramagan uchinchi dunyo mamlakatlari tortmoqda. Bu esa transchegaraviy migratsiya va milliy xavfsizlik tizimlarining emirilishiga olib kelyapti.

GLOBAL XAVFSIZLIK STRATEGIYALARI VA ULARNING TRANSFORMATSIYASI

Mavjud global ekologik va ijtimoiy inqirozlardan chiqish uchun xalqaro hamjamiyat tomonidan bir qator strategiyalar ishlab chiqilgan. Ularning eng asosiylari BMTning 2030-yilgacha bo'lgan Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs) hamda Parij iqlim bitimidir. Biroq, ushbu strategiyalarning amaliyotga tatbiq etilishi faqat siyosiy yoki iqtisodiy choralar bilan cheklanib qolayotgani sababli ularning samaradorligi pastligicha qolmoqda. Maqolada global xavfsizlikni ta'minlash uchun strategik jihatdan quyidagi uchta ijtimoiy-madaniy transformatsiya ustunlari taklif etiladi:

1. Biotsentrik dunyoqarashga o'tish (Ekologik etika): Ta'lim tizimining barcha bosqichlariga maktabgacha ta'limdan boshlab "Ekologik etika va sivilizatsiya" darslarini majburiy joriy etish lozim. Inson tabiatdan ustun emas, balki uning ajralmas qismi ekanligi to'g'risidagi "biotsentrik" falsafa jamiyatning madaniy yadrosiga aylanishi shart.

2. Ekologik-iqtisodiy rag'batlantirish tizimi (Sotsial muhandislik): Davlatlar darajasida har bir fuqaro va korxonaning "Ekologik izi" (Ecological Footprint) reyting tizimini yaratish. Chiqindilarni saralovchi, yashil energiyadan foydalanuvchi va suvni tejaydigan fuqarolarga ijtimoiy imtiyozlar, soliq chegirmalari berish orqali yangi ekologik xulq-atvor madaniyatini shakllantirish.

3. Global Hidro-Ekologik Diplomatiya Institutini tashkil etish: Transchegaraviy ekologik va gidrologik muammolarni harbiy kuch yoki siyosiy bosim bilan emas, balki madaniy va ilmiy hamkorlik asosida hal qiluvchi, BMT huzuridagi xalqaro majburiy yuridik kuchga ega institutni tashkil etish global xavfsizlikning huquqiy kafolati bo'ladi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, faqatgina texnologik innovatsiyalar (masalan, elektromobillar yoki quyosh panellari) jamiyatning umumiy iste'mol madaniyati o'zgarimasdan turib ekologik inqirozni to'liq hal qila olmaydi. Chunki "yashil texnologiyalar"ni ishlab chiqarish ham baribir ma'lum ma'noda sayyora resurslarini qazib olishni talab etadi. Shuning uchun muammoning tub yechimi ijtimoiy-madaniy

qadriyatlarni qayta ko'rib chiqishda — ekologik imperativni qonunlar darajasidan insonlar qalbi va kundalik odatlari darajasiga ko'tarishdadir.

7. XULOSA (CONCLUSION)

Ekologik muammolar — inson madaniyatining inqirozidir. Maqolada isbotlanganidek, atrof-muhit xavfsizligi masalasi global geosiyosiy barqarorlikning asosiy poydevoriga aylanib ulgurdi. Ijtimoiy-madaniy jihatlarni inobatga olmaydigan hech qanday xalqaro bitim yoki iqtisodiy model uzoq muddatli ijobiy natija bera olmaydi. Insoniyat kelajagini saqlab qolish va global xavfsizlikni ta'minlash uchun iste'molchilik madaniyatidan voz kechib, tabiat bilan uyg'un bo'lgan "Yashil sivilizatsiya" modeliga o'tishimiz shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES):

1. O'zbekiston Respublikasining "Ekologik nazorat to'g'risida"gi Qonuni. Toshkent, 2013-yil.
2. Ergashev A., Ergashev T. Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020-yil.
3. Nazarov S.I. Sanoat ekologiyasi va global ekologik xavfsizlik asoslari. – Toshkent: Sanoat-Iqtisod, 2022-yil.
4. Smith K. Environmental Hazards: Assessing Risk and Reducing Disaster. – London: Routledge, 2013.
5. BMT Barqaror Rivojlanish Maqsadlari (SDGs) rasmiy dasturi va deklaratsiyasi. 2015-2030.
6. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi rasmiy sayti ma'lumotlari: www.eco.gov.uz.
7. Parij iqlim bitimi (Paris Agreement) xalqaro konvensiyasi hujjatlari. BMT, 2015.
8. Alimov A. Global ekologik siyosat va xavfsizlik asoslari. – Toshkent: Sharq, 2019-yil.